

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

₹

ISSN 0973-8452

मराठी अर्थशास्त्र परिषद
नियतकालिक
(त्रैमासिक)

अर्थसिंवाह

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः।

भारतीय सौर श्रावण - आश्विन १९४२

जुलै-सप्टेंबर २०२० / खंड ४४, अंक २

चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास : पाहणी अभ्यास

रवींद्र बा. शेंडे †

प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा शांतताप्रिय देश आहे. पश्चिमेकडे चला, शहरांकडे चला, खेड्यांकडे चला यामध्ये खेड्यांकडे चला हा संदेश जास्त महत्वाचा वाटतो. कारण शहरांच्या तुलनेत खेड्यांमध्ये आजही अधिक जिवंतपणा पाहायला मिळतो आहे. सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाबाबत मागच्या पिढ्यांनी मोठे योगदान दिले आहे आणि वर्तमान पिढीचे योगदान सुरू आहे. परंतु मागच्या काही दशकापासून सुरू असलेला विकास हा सर्वसमावेशक आहे किंवा नाही ते तपासणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यानंतर अनुकूल व प्रतिकूल घटना घडलेल्या पाहायला मिळतात. अनुकूल घटनांमध्ये राज्यघटना, नीती(नियोजन) आयोग, केंद्रीय बँकेचे राष्ट्रीयीकरण, हरितक्रांतीचा प्रयोग, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण इ. अशा अनुकूल घटना तर प्रतिकूल घटनांमध्ये भारत-चीन युद्ध, भारत-पाकिस्तान युद्ध, राष्ट्रव्यापी दुष्काळ, राष्ट्रीय आणीबाणी, १९९० चे मोठे आर्थिक संकट, यामध्ये अनुकूल घटनांपेक्षा प्रतिकूल घटना मोठ्या प्रभावी असल्यामुळे पुढे खा-ऊ-जा धोरणाचा प्रभाव सुरू

झाला आणि त्यामुळे होत असलेला विकास देशात, राज्यात, जिल्ह्यात, तालुक्यात आणि गावात सर्वसमावेशक आहे का? या संपूर्ण वातावरणामुळे ग्रामस्थांची अंतिम आणि प्रत्यक्ष कार्यक्षमतेत फरक आहे काय? फरक असेल तर गळत्या दुरुस्त करण्यासाठी कोणते उपाय वापरता येईल या संपूर्ण बाबींचे आर्थिक अध्ययन करण्यासाठी हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला.

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाचे ढोबळमानाने उदाहरण

कोंबडी आणि तिची पिल्लं. कोंबडी आपल्या पिलांचा सांभाळ करित असताना ती जी भूमिका वठविते व पिल्लं जे सहकार्य करतात (कोंबडी प्रत्येक पिलांची काळजी घेते आणि विशेषतः दुर्बल पिलांची ती विशेष काळजी घेते. सामान्य व संकट परिस्थितीत सर्व पिलांना एकत्र घेते व जो सुटलेला आहेत त्याची विशेष काळजी घेतांना दिसते.) एकमेकांना करित असलेले सहकार्य सर्वसमावेशक विकास आणि सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाचे चांगले उदाहरण आहे. थोडक्यात, ग्रामीण परिसरातील सर्वांचा आणि

† अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, जि. चंद्रपूर.

आजीव सभासद क्र. : १७५९, भ्रमणध्वनी : ९७६५९२६४५४, ई-मेल : shende.ravindra3@gmail.com

१७० | अर्थसंवाद | २०२० | जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर | खंड-४४ | अंक-२ |

विशेषतः दुर्बल घटकांचा विकास किंवा सर्वांची प्रगती म्हणजे सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास (Inclusive Rural Development) होय.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) ग्रामीण संस्कृतीचे 'सर्वसमावेशकता' हे वैशिष्ट्य आहे, याचा अभ्यास करणे.
- २) सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाची सहकार आणि पंचायतराज महत्त्वपूर्ण साधने आहेत, याचा अभ्यास करणे.
- ३) चंद्रपूर जिल्ह्यातील आगामी ग्रामीण उदरनिर्वाहासाठीच्या प्रभावी मागणीचा अभ्यास करणे.
- ४) सर्वसमावेशकता आणि विकास एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्यामुळे उत्तरआधुनिकतेच्या दृष्टिकोनातून सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करणे.
- ५) चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहीते

१) चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामस्थ पर्याप्त पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यशैलीवर अंशतः समाधानी आहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनाकरिता प्राथमिक सामुग्रीसाठी अनुसूची या तंत्राचा वापर तर दुय्यम सामुग्रीसाठी इंटरनेट, अहवाल, पुस्तके अशा निवडक साधनांचा वापर करण्यात आला. गैरसंभाव्यता पद्धतीमधील 'सहेतुक नमुना' पद्धतीचा वापर करून नमुना निवड केली आहे. या अभ्यासाकरिता चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यातील ३ गावे व प्रत्येक गावातून १० कुटुंबांची निवड करण्यात आली. चंद्रपूर जिल्ह्यात

१५ तालुके असल्यामुळे अशारीतीने समग्रातून ४५० नमुने निवडण्यात आले.

विषयाचे विश्लेषण

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास आणि चंद्रपूर जिल्ह्याचा समग्र आढावा.

सर्वसमावेशक वृद्धी व कल्याणकारी राज्य या दोन्ही संकल्पना परस्परपूरक आहे. या दोन्ही संकल्पनांचा विचार नव्याने होत असला तरी प्राचीन काळापासून निरनिराळ्या स्वरूपात चालत आलेल्या आहेत. रामराज्य, कौटिल्याची आदर्श शासन व्यवस्था तर आधुनिक काळातील ए.पी.जे.अब्दुल कलाम, डॉ. एम.एस. स्वामीनाथन व वर्गिस कुरियन यांच्या स्वप्नातील भारत या संकल्पनांचा मूळ गाभा कल्याणकारी राज्य व सर्वसमावेशक वृद्धी आहे. तसेच राममनोहर लोहिया, अब्राहम लिंकन, अमर्त्य सेन, मार्टिन ल्यूथर किंग, नेल्सन मंडेला या विचारवंतांचा दृष्टिकोन कल्याणकारी राज्य होता. यावरून असे लक्षात येते की, प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत सुरुवातीपासूनच सर्वसमावेशक विकासाचा प्रवास सुरू आहे आणि दैनंदिन जीवनात लोकांनी त्यांची जीवन जगण्याची व काम करण्याची पद्धत बदलविणे म्हणजे सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास होय. ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण भागातील शेवटच्या पात्र व्यक्तीलासुद्धा आर्थिक, सामाजिक अशा सर्व जीवनात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी संधी मिळते. असा व्यापक प्रयत्न म्हणजेच सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास होय.

चंद्रपूर जिल्ह्याचा समग्र आढावा

चंद्रपूर जिल्ह्याचा पाया घालण्याचे काम गोंड राजा खांडक्या बल्लाळशहा याने इ.स.१४८० मध्ये केले. लोकपूर, इंद्रपूर, चंद्रपूर, चांदा अशी विविध नावे या जिल्ह्याला मागच्या काळात मिळाली. महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर चंद्रपूर हे नाव देण्यात

तक्ता क्र. १ : चंद्रपूर जिल्ह्याचा समग्र आढावा

१	जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ	११,४४३ चौ.कि.मी.
२	एकूण लोकसंख्या (२०११)	२१, ९४, २६२ (पुरुष- ११, २०, ३१६ स्त्री- १०, ७३, ९४६)
३	लोकसंख्येची घनता (२०११)	१८१ व्यक्ति प्रति वर्ग किमी
४	स्त्री - पुरुष प्रमाण (२०११)	९५१ : १०००
५	साक्षरता (२०११)	८१.३५ टक्के
६	एकूण गावे (२०११)	१७९२ (लोकवस्ती - १४६३, निर्जन- ३२९)
७	एकूण ग्रामपंचायती व सभासद संख्या	अनुक्रमे ८४७ आणि ६६५२
८	जिल्ह्यातील वनक्षेत्र (२०१४-१५)	४८२२.६३ चौ.कि.मी., जिल्हा क्षेत्रफळाशी प्रमाण ४२ टक्के
९	पर्यटन स्थळांची एकूण संख्या	२५ (त्यापैकी सांस्कृतिक वारसा असलेली पर्यटन स्थळ १९), ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प विशेष
१०	हवामान	उष्ण व कोरडे (उन्हाळा हा दिवसेंदिवस कडक)
११	परिक्षेत्र व परिसीमा	उत्तर अक्षांश १८.४ अंश ते २०.५ अंश, पूर्व रेखांश ७८.५ अंश ते ८०.६ अंश उत्तरदिशेला- भंडारा व नागपूर पूर्वेस- गडचिरोली जिल्हा दक्षिणेस- तेलंगणामधील आदिलाबाद पश्चिमेस- यवतमाळ जिल्हा वायव्येस - वर्धा जिल्हा

स्रोत - जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन , जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. (२०१४-१५)

आले व ते कायम आहे. आज चंद्रपूर जिल्ह्यात १५ तालुके आहेत. चंद्रपूर जिल्ह्याचा समग्र आढावा तक्ता क्र. १ मध्ये दिलेला आहे. चंद्रपूर जिल्ह्याच्या समग्र आढाव्यावरून लक्षात येते की, 'जिल्हा समृद्ध व लोक गरीब' आहेत. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर करून 'जिल्हा समृद्ध आणि लोक समृद्ध' हे समीकरण तयार करणे, शक्य असलेले निदर्शनास येते.

सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाच्या पूर्वआवश्यक अटी व साधने

ग्रामीण विकासाच्या पूर्वआवश्यक अटी

अ) शिक्षण (मातृभाषेतून किमान शिक्षण)

शिक्षण ही मानवाची प्राथमिक गरज आहे. शिक्षणाचा परिणाम पोषण, पिण्याचे पाणी, आरोग्य सेवा आणि निवारा इत्यादींवर घडून येतो. मिर्डाल, रविंद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, विविध आयोग, शैक्षणिक धोरणे इत्यादीत नैतिकतेपासून तांत्रिकतेवर भर व अपेक्षा केलेली आहे. परंतु आज इंग्रजी माध्यम

शाळा व मराठी माध्यम शाळा यांच्या स्पर्धेत ग्रामीण भागातील मानवी भांडवल कमकुवत बनत जात आहे. त्यासाठी प्रथमता 'शिक्षकांची भूमिका' व 'मातृभाषेतून किमान शिक्षण' (मातृभाषेतून शिक्षणाचा अभाव म्हणजे पाणी नसलेल्या विहिरीत पोहण्याची कृती) या संकल्पनांचे सार्वत्रिकरण झाल्यास ग्रामीण उदरनिर्वाह सहज मोठा करता येईल. शिक्षण म्हणजे अज्ञान दूर करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे असाही शिक्षणाचा व्यापक अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

ब) पर्याप्त लोकसंख्या

देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती, तंत्रज्ञान, भांडवल, पायाभूत सुविधा, वित्तीय संस्था सामाजिक व सांस्कृतिक वातावरण अशा सर्व घटकांना अधिक गतिशील करण्याची क्षमता पर्याप्त लोकसंख्या या घटकात आहे.

अतिरिक्त लोकसंख्येच्या साहाय्याने आर्थिक विकास साधने म्हणजे पूर आलेल्या जमिनीवर तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने घर बांधण्यासारखे आहे. तसेच अतिरिक्त लोकसंख्येच्या साहाय्याने विकास म्हणजे तारेवरची कसरत आहे. केव्हा तोल जाणार हे सांगता येत नाही. माल्थसपासून आजपर्यंत जो पर्याप्त लोकसंख्येचा विचार झाला आहे तो दीर्घकालीनदृष्ट्या फायद्याचा आहे. पर्याप्त लोकसंख्या निर्माण करण्याकरिता कुटुंब नियोजनातील दोष (उदा. विवाहित बाजू, अविवाहित बाजू आणि सरकार बाजू) शून्य करणे. तसेच 'शक्यतो उशिरा लग्न व हम दो हमारा एक' हे वर्जन वापरल्यास पर्याप्त लोकसंख्या निर्माण होईल. आज पर्याप्त लोकसंख्येसाठी सर्वच देश प्रयत्नशील आहे. भारत व ग्रामीण परिसरसुद्धा यासाठी अपवाद नाही.

जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी साधने

अ) सहकारी संस्था

ग्रामीण विकासात सहकारी चळवळीस अनन्यसाधारण स्थान आहे. सहकार ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्यानंतरही सहकाराचे महत्त्व आहे. केवळ सरकारी यंत्रणेवर अवलंबून राहून ग्रामीण विकासाचा प्रश्न सोडविणे कठीण असल्यामुळे खाजगी संघटनांचेही सहकार्य घेणे आवश्यक आहे. सरकारी व खाजगी संघटनांनी एकमेकांविषयीचे गैरसमज व पूर्वाग्रह दूर करावेत. विकास कार्यात एकमेकांचे अस्तित्व मान्य करावे. सरकारी संघटनांनी खाजगी संघटनातील सेवावृत्ती, अनुभव व कौशल्य यांचा उपयोग विकास कार्यात करावा. बिनसरकारी संघटनांनीही सरकारी संघटनाकडून अनुदान, निधी घेण्यात कमीपणा मानू नये. भारतातील ग्रामीण विकासाचा प्रश्न सोडविणे अवघड आहे; परंतु अशक्य मात्र नाही. सेवाभावी संस्थेचा इतिहास, कार्ये जाणून घेतल्यानंतर लक्षात येते की, देश-विदेशातील सरकारी संघटना व खाजगी संघटना यात समन्वय साधण्यात शासकीय यंत्रणाच कमी पडलेली दिसते.

ब) पंचायतराज

लोकशाही शासनप्रणालीत पंचायतराज व्यवस्थेस अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरणाची त्रिस्तरीय पद्धती म्हणजे पंचायतराज पद्धती होय. ग्रामीण भारताचा विकास झाला तर भारताचा विकास होईल. यादृष्टीने सामुदायिक विकास कार्यक्रम १९५२ मध्ये हाती घेतला. परंतु या उपक्रमाला ग्रामीण भागातून अपेक्षेप्रमाणे प्रतिसाद न मिळाल्याने त्याचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी शासनाने 'बलवंतराय

पंचाच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नियुक्त केली. या समितीच्या अहवालानुसार, लोकशाही केंद्रीकरणाची त्रिस्तरीय योजना म्हणजे पंचायतराजची कल्पना विकसित झाली. महाराष्ट्रात १ मे, १९६२ पासून पंचायतराज कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात आली. सरकारने १९९२-९३ मध्ये ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये वाढ केली. शहरी आणि ग्रामीण भागातील विकेंद्रित आणि लोकशाही तत्त्वावर आधारलेली शासन व्यवस्थेची पायाभूत रचना निर्माण करण्यासाठी संसदेचा हा निर्णय महत्त्वाचा ठरला आहे. केंद्रसरकार ते ग्रामपंचायत यामधील दुवे मजबूत असल्यास स्थानिक साधनांचा वापर पर्याप्त होऊन जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास मजबूत आणि समृद्ध होईल. यात तळपातळीला असलेले ग्रामनियोजनातील 'ग्रामसभेचे' महत्त्व उत्तरोत्तर कायदेशीररीत्या तसेच नैतिकदृष्ट्या समृद्ध करणे आवश्यक आहे.

सहकार आणि पंचायतराजने खऱ्या जादुगाराची भूमिका वठविणे आवश्यक आहे. खेड्यांचे अंतर्गत व बाह्य स्वरूप बदलविण्याची क्षमता या दोन्ही साधनात असल्यामुळे नैतिक व कायदेशीररीत्या ही साधने सदाकाळ मजबूत असणे आवश्यक आहे. थोडक्यात पूर्वआवश्यक अटींमध्ये (आर्थिक व आर्थिकेतर) प्रथमता दुरुस्तीकरण करून विविध साधनांचा वापर झाल्यास सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाचा प्रश्न सोडविणे सोपे आहे.

आगामी ग्रामीण उदरनिर्वाह व प्रभावी मागणी

केन्सच्या सिद्धांताचा आधार घेऊन आगामी ग्रामीण उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविता येते. केन्सच्या प्रभावी मागणी सिद्धांतातील व विशेषतः गुणक प्रक्रियेतील बरीच गृहीते ग्रामीण भागात पाहायला

मिळतात. उदा. १) केन्सनी आपल्या सिद्धांतात व गुणक प्रक्रियेत अनैच्छिक बेकारी सांगितली आहे तर आपणास ग्रामीण भागात छुपी बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळते. २) केन्सच्या सिद्धांतात औद्योगिक विवेचन आहे तर ग्रामीण भागात शेतीत व्यावसायिक दृष्टिकोन वापरला जात आहे. पीक विमाद्वारे, चांगल्या व्यवस्थापनाद्वारे नैसर्गिक व कृत्रिम आपत्तीला आळा घालता येत आहे. ३) अतिरिक्त कार्यक्षमता अस्तित्वात असते. हे केन्सचे गृहीत ग्रामीण भागात जसेच्या तसे दिसते. ग्रामीण भागातील अंतिम कार्यक्षमतेचा अजूनही वापर होत नाहीत. तसेच एक बी-टाकल्यानंतर हजार देण्याची ताकद शेतीकडेच आहे. ४) भांडवलाचा पुरवठा लवचिक हे केन्सचे गृहीत ग्रामीण भागात अनुकूल बनत आहे. स्वातंत्र्यानंतर सरकारी कर्जस्रोतांचा वापर वाढत आहे. गैरसरकारी कर्जस्रोत बंद होत आहे. यामुळे केन्सचा प्रभावी मागणीचा सिद्धांत ग्रामीण परिसरात वापरणे शक्य आहे.

प्रभावी मागणी = उपभोग खर्च + गुंतवणूक खर्च + सरकारी खर्च

प्रभावी मागणीतील प्रत्येक घटक परस्परपूरक असल्यामुळे, सर्वांचा वापर झाल्यास प्रभावी मागणीमार्फत ग्रामस्थांची अंतिम कार्यक्षमता व प्रत्यक्ष कार्यक्षमता यातील फरक नष्ट होतो. थोडक्यात, केन्सच्या प्रभावी मागणी आधारे ग्रामीण उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सोडविता येतो.

तथ्यांचे विश्लेषण आणि निर्वचन

विश्लेषण आणि निर्वचन हे दोन्ही परस्परावलंबी घटक आहे. वास्तविक निर्वचन हा विश्लेषणाचाच एक भाग आहे. क्रमाच्या दृष्टिने विश्लेषण आणि निर्वचन या संशोधन प्रक्रियेतील शेवटच्या पायऱ्या असल्या तरी त्यांचे स्थान प्राथमिक आहे. चंद्रपूर

जिल्ह्यातील ४५० ग्रामस्थांकडून १) वैयक्तिक आणि चौदुबिक माहिती २) आर्थिक माहिती ३) शैक्षणिक माहिती ४) आरोग्यविषयक माहिती ५) सामाजिक माहिती ६) सहकार, राजनीती व स्थलांतरण या घटकांची 'अनुसूची' मार्फत माहिती गोळा करून विश्लेषण आणि निर्वचन करण्यात आले आहे. तसेच गृहीतकांची पडताळणी सुद्धा करण्यात आली आहे.

१. उत्तरदात्यांची सर्वसाधारण माहिती

चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांनी (स्त्री-पुरुष, जाती-धर्म, शिक्षित-अशिक्षित, विवाहित-अविवाहित, विमाधारक-अविमाधारक) सर्व मर्यादा लक्षात घेऊन भूमिका बठविल्यास ग्रामीण समृद्धता निश्चितपणे वाढणारी आहे.

२. आर्थिक माहिती

आर्थिक माहितीचा आढावा घेतल्यास असे लक्षात येते की, ग्रामस्थांचे उत्पन्न कमी असून बचतही कमी आहे. तसेच सर्वाधिक उत्तरदात्यांचे आर्थिक जीवन म्हणजे आर्थिक दर्जा अतिनिकृष्ट असलेला निदर्शनास येते. ग्रामीण औद्योगिकरण व प्रभावी मागणीत वाढ केल्यास उपभोग पातळीत वाढ घडून येऊन अति चांगला दर्जा मिळविता येतो.

३. शैक्षणिक माहिती

शैक्षणिक माहितीचा आढावा घेतल्यास असे निदर्शनास येते की, शिक्षणाच्या बाबतीत बऱ्याच चांगल्या प्रतिक्रिया उत्तरदात्यांनी दिलेल्या आहे. तरीही हा घटक महत्त्वपूर्ण असल्यामुळे ग्रामीण मानवी भांडवल निकृष्ट न होण्यासाठी आवश्यक प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे. इंग्रजी माध्यम शाळा व मराठी माध्यम शाळा यातील स्पर्धा, वाढता शैक्षणिक खर्च, शिक्षकांची भूमिका यात ताळमेळ बसविणेही आवश्यक आहे.

४. आरोग्यविषयक माहिती

आरोग्यविषयक सर्व प्रतिक्रियांची पडताळणी केल्यास असे लक्षात येते की, आरोग्याच्या पर्याप्त सौयीपासून ग्रामीण समाज वंचित असलेला दिसतो. बदलत्या जीवनशैलीमुळे आरोग्य धोक्यात येत असल्यामुळे कोणत्या आजाराने कोणती काळजी घेणे व सामान्य स्थितीत प्रतिबंधात्मक माहितीच्या आधारावर काय करणे अपेक्षित आहे, याची संपूर्ण माहिती ग्रामस्थांना मिळणे अपेक्षित आहे.

५. सामाजिक माहिती

सामाजिक माहितीवरून असे लक्षात येते की, केंद्र राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यशैलीवर ग्रामस्थ अंशतः समाधानी आहे. कारण अजूनही पर्याप्त पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागात नाहीत. सरकारने गळत्या शोधून, सहकारमार्फत शोषण थांबविणे व पंचायतराज मार्फत नियोजन व अंमलबजावणी केल्यास ग्रामीण जीवन समृद्ध होईल.

६. सहकार, राजनीती व स्थलांतरण

सहकार, राजनीती व स्थलांतरण या घटकातील माहितीच्या आधारे लक्षात येते की, ग्रामीण परिसरात बऱ्याच चांगल्या संधी उपलब्ध असताना, त्याची ओळख न झाल्यामुळे ग्रामीण जनता शहराकडे जात आहे. ग्रामीण भागात औद्योगिकरण, तसेच सर्व उत्पादक कार्यांना प्रेरणा मिळविण्यासाठी शासन हे शेतकऱ्यासोबत आहे. याच पद्धतीची धोरणे शासन आखते हा विश्वास निर्माण झाल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील अंतिम कार्यक्षमतेचा वापर होण्यास मदत होईल.

थोडक्यात, चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास अभ्यासावरून लक्षात येते की ग्रामीण विकासाचा प्रश्न सोडविणे कठीण आहे. परंतु अशक्य मात्र नाही.

तक्ता क्र. २ : गावातील पायाभूत सुविधा व कार्यशैलीवर ग्रामस्थांची समाधानता
(कंसातील आकडे अपेक्षित वारंवारिता दर्शवितात)

अ.क्र.	ग्रामस्थांची समाधानता/पायाभूत सुविधा	समाधानी	अंशतः समाधानी	असमाधानी	एकूण	काय चाचणीचे निष्कर्षात्मक मूल्य
१	पर्याप्त	१०(०४)	३०(३४)	०२(०४)	४२	८७.८६
२	अपर्याप्त	३०(३५)	३२१(३०४)	२२(३४)	३७३	
३	उपलब्ध नाही	०२(०३)	१६(२९)	१७(०३)	३५	
	एकूण	४२	३६७	४१	४५०	

(काय चाचणीचे गणणीत/निष्कर्षात्मक मूल्य ८७.८६, काय चाचणीचे सारणी मूल्य/ क्रांतीक मूल्य ०.०५ टक्के सार्थक स्तरावरती ९.४८, मुक्त संख्या ०४)

स्रोत- अनुसूची

निष्कर्ष

१. चंद्रपूर जिल्ह्यात बौद्धिक व सांपत्तिक स्थितीत सरस असलेला मनुष्य ग्रामीण भागात राहण्यास फारसा तयार असलेला दिसत नाही.
२. चंद्रपूर जिल्ह्यात ग्रामीण विकास कार्यक्रमांची कमतरता नाही; परंतु अंमलबजावणीतील दोष जसे गंभीर आहेत तशीच मूल्यांकनाची अवस्था आहे.
३. चंद्रपूर जिल्ह्यातील जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास अभ्यासात, विकासामध्ये आपत्ती येणारी आहे, ही गोष्ट दुर्लक्षित असलेली दिसून येते.
४. चंद्रपूर जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या विविध घटकात सलोख्याचे संबंध असलेले आढळून येत नाहीत.
५. चंद्रपूर जिल्ह्यात शेतीचा उत्पादक कामाकडून अनुत्पादक कामाकरिता होणारा वाढता वापर ही बाब चिंतेची बनली आहे.
६. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत नैसर्गिक कारखाना समृद्ध आहे. परंतु कारखान्यातील यंत्र

- सुरळीत ठेवण्यासाठी ग्रामस्थांकडून होणारा प्रयत्न अपुरा असल्यामुळे 'काळी वाजू' (उदा. प्रदूषण, तापमान वाढ इ.) अधिक मजबूत बनत जात आहे.
७. चंद्रपूर जिल्ह्यातील खेड्यांचे अंतर्गत व बाह्य स्वरूप बदलविणे आवश्यक असल्याचे निदर्शनास येते.
८. चंद्रपूर जिल्ह्यातील जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास अभ्यासात 'सार्थक संघर्षाचा' अभाव ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत असलेला दिसून येते.
९. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील पशुधन, सण-उत्सव, भजनपूजन, खेळ, नैतिकमूल्ये, जीवनशैली व इतरही गोष्टी बालपणापासून वार्धक्यापर्यंत आनंद देणाऱ्या आहे. परंतु आज त्यातील जिवंतपणा कमी कमी होत चाललेला निदर्शनास येते.

गृहीतकृत्याची पडताळणी

१. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामस्थ पर्याप्त पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यशैलीवर अंशतः समाधानी आहे.

या गृहीतकृत्याच्या पडताळणीसाठी अभ्यासात सहभागी उत्तरदात्यांना पुढील दोन प्रश्न विचारून प्रतिसाद घेण्यात आला आहे. १) गावातील पायाभूत सुविधा - सर्वाधिक उत्तरदात्यांनी अपर्याप्त सुविधा आहे अशी प्रतिक्रिया दिली आहे. २) केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यशैलीवर समाधानता - अंशतः समाधानी असणारे उत्तरदाते सर्वाधिक आहे. वरील प्रतिसादावरून पायाभूत सुविधा अपर्याप्त आहे व अंशतः समाधानी असणारे उत्तरदातेही अधिक आहे असे निदर्शनास येते. काय चाचणीच्या आधारे गृहीतकृत्ये सत्य की असत्य पुढीलप्रमाणे-

तक्त्यामध्ये मुक्त संख्या ०४ आहे. काय वर्गाच्या मूल्यसारणीमध्ये ०.०५ या पातळीसाठी क्रांतिक मूल्य (Table Value) ९.४८ आहे. वरील तक्त्यामध्ये ८७.८६ हे निष्कर्षात्मक मूल्य (Calculate Value) क्रांतिक मूल्यापेक्षा जास्त असल्यामुळे H1 म्हणजे पर्यायी गृहीतकृत्ये (Alternative Hypothesis) स्वीकारले जाईल व H0 हे शून्यवत गृहीतकृत्ये नाकारले जाईल. म्हणजेच पायाभूत सुविधा आणि केंद्र, राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यशैलीवर ग्रामस्थांच्या समाधानतेची निरीक्षित वारंवारिता मूल्य व अपेक्षित वारंवारिता मूल्यसारणी यामध्ये अर्थपूर्ण संबंध आहे. थोडक्यात, चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामस्थ पर्याप्त पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यशैलीवर अंशतः समाधानी आहे, हे गृहीतकृत्ये सत्य ठरले आहे.

सूचना व शिफारशी

पुढील शिफारशीचा वापर झाल्यास निश्चितच चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण जीवन समृद्ध होईल.

१. चंद्रपूर जिल्ह्यातील जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास अभ्यासात केवळ सरकार लोकांना मदत करते असा नकारात्मक दृष्टिकोन दिसतो. अशा दृष्टिकोनाऐवजी विकासात केवळ सरकार लोकांना

- मदत करते असे नव्हे तर लोकही सरकारला मदत करतात असा व्यापक विचार जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासात अभिप्रेत आहे. स्वीकारून, अंमलबजावणी केल्यास जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास साध्य होईल.
२. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांनी (स्त्री-पुरुष, जाती-धर्म, शिक्षित-अशिक्षित, विवाहित- अविवाहित, गरीब-श्रीमंत, शेतकरी-शेतमजूर, सरकारी-खाजगी संघटना, वृद्ध- तरुण) सर्व मर्यादा लक्षात घेऊन भूमिका वटविल्यास ग्रामीण विकासाचा संक्रमणकाळ नष्ट होऊन जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास साध्य होण्याकरिता वेळ लागणार नाही.
३. चंद्रपूर जिल्ह्यातील जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास अभ्यासात गावातील शैक्षणिक सोयी फारच उपयोगी आहे. अशी सर्वाधिक उत्तरदात्यांची प्रतिक्रिया आहे. उपलब्ध शैक्षणिक सोयी फारच उपयोगी असल्या तरी त्यात बदल आवश्यक आहे. आज मराठी माध्यम शाळा व इंग्रजी माध्यम शाळेच्या स्पर्धेत ग्रामीण मानवी भांडवल निकृष्ट बनत आहे. दुरूस्ती करण्यासाठी 'शिक्षकाची भूमिका' व मातृभाषेतून 'किमान शिक्षण' हे वर्जन वापरल्यास ग्रामीण मानवी भांडवलमार्फत सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास साध्य होईल.
४. खेड्यांचे अंतर्गत व बाह्य स्वरूप बदलविण्याची क्षमता सहकार आणि पंचायतराज या दोनही साधनात असल्यामुळे या साधनांना कायदेशीर व नैतिक पाठींबा मिळाल्यास, शेवटच्या पात्र व्यक्तीला प्रत्येक वेळी संधी मिळून जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाचा प्रश्न कठीण असला तरी सोडविता येते.

५. जिल्ह्याची एकता राज्याच्या एकतेला मजबूत करते, राज्याची एकता राष्ट्रीय एकतेला मजबूत करते आणि राष्ट्राची एकता आंतरराष्ट्रीय एकतेला मजबूत करित असल्यामुळे हा एकतेचा पाया सखोल व विस्तृत करणे सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक आहे.

६. सरकारी संस्था, गैरसरकारी संस्था, पंचायतराज, प्रभावी मागणी, शिक्षण, पर्याप्त लोकसंख्या, नैसर्गिक संतुलन, एकता, सहकार्य, प्रामाणिकपणा अशा सर्व घटकांचा वापर उत्तरआधुनिकतेच्या आधारावर झाल्यास वर्तमान तसेच भविष्यकालीन पिढ्यांना सर्वकाळ आनंद मिळणारा आहे. तसेच 'तन-मन धन से सदा सुखी हो भारत देश हमारा, विश्व हमारा' ही विचारसरणी यामार्फत जिंकणे शक्य आहे.

समारोप

चंद्रपूर जिल्ह्यातील सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास या अभ्यासात असे निदर्शनास आले की, चंद्रपूर जिल्ह्यातील ग्रामस्थांची अंतिम कार्यक्षमता व प्रत्यक्ष कार्यक्षमता यात फरक व ग्रामीण अर्थव्यवस्था अपूर्ण विकसित आहे दिसून येते (पाहा - कौटुंबिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, राजकीय, सहकार आणि स्थानांतरण माहिती). हा फरक व अपूर्णता नष्ट करण्यासाठी केन्सच्या प्रभावी मागणी सिद्धांताचा वापर करता येतो. तसेच खेड्यांचे अंतर्गत व बाह्य स्वरूप बदलविण्याची क्षमता सहकार आणि पंचायतराज या दोनही साधनात असल्यामुळे या साधनांना कायदेशीर व नैतिक पाठींबा मिळाल्यास, शेवटच्या पात्र व्यक्तीला प्रत्येक वेळी संधी मिळून सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाचा प्रश्न कठीण असला तरी सोडविता येतो. यासाठी प्रथमतः शिक्षण व पर्याप्त

लोकसंख्या जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासाच्या पूर्वआवश्यक अटींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. थोडक्यात, सर्वसमावेशकता हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्ये असल्यामुळे वरील युक्त्या तसेच वेळोवेळी सुचणाऱ्या सार्थक युक्त्यांचा वापर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१. देशपांडे विनायक आणि देशपांडे श्रीधर, भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास), हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, नागपूर, २०१०.
२. कराळे गंगाधर व कविमंडन विजय, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोन (नीती, कार्यक्रम आणि व्यूहरचना) श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६.
३. कऱ्हाडे, बी. एम., शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २०११.
४. राजूरकर, अ. ज., चंद्रपूरचा इतिहास, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर, १९८२.
५. शिंदे मदन राधाकिसन, ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासन योजना, अर्थसंवाद (त्रैमासिक) मराठी अर्थशास्त्र परिषद, खंड - ३९, अंक १.
६. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा चंद्रपूर, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई. (२०१४-१५)
(संशोधकाने 'चंद्रपूर जिल्ह्यातील जास्त सर्वसमावेशक ग्रामीण विकास : अर्थशास्त्रीय अध्ययन (२००२ ते २०१२)' या विषयावर डॉ. जे.एम.काकडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली गोंडवाना विद्यापीठाची पीएच.डी. पदवी प्राप्त केली आहे.)